

ՀԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԿԻՐՅԱԼԸ

Ա.Յակոբսոնը մասնագիտությամբ հնագետ էր:Որպես այդպիսին նա մասնակցել է Խերսոնեսում, Հայաստանում և Ադրբեջանում կազմակերպված հնագիտական արշավներին, որոնց ընթացքում հմտացել է, կուտակել մեծ փորձ:1961թ. Նրան շնորհվում է պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան՝պաշտպանության ներկայացրած «Միջնադարյան Խերսոնես» մենագրության համար:Գիտական հիմնավոր դպրոցի բովոժ անցնելը,խոր պատրաստությունը, բացառիկ աշխատասիրությունը, գիտական լայն աղբյուրների (սակ օտար լեզուներով) տիրապետումը բավարար հիմք ծառայեցին նրա լայն, ընդգրկուն, անդուլ ջանքերով ձեռք բերած գիտական վաստակի համար:Նա պատկանում էր արևելագիտության, կովկասագիտության և հայագիտու-թյան՝ Նիկողայոս Մառի և Հովսեփ Օրբելու նշանավոր դպրոցին: Նրանց անմիջական ազդեցությամբ ու հովանավորությամբ Ա.Յակոբսոնն իր գիտական հետաքրքրությունների ոլորտի մեջ ընդգրկում է Անդրկովկասը, մասնավորապես՝ Հայաստանը: Նա անդադրում ուղևորություններ էր կատարում դեպի հուշարձանները, ուսումնասիրում, լուսանկարում և չափագրում էր (երկուսին էլ տիրապետելով անթերի), կուտակում փաստական հարուստ նյութեր, որոնք

պատվանդան դարձան նրա հիմնարար հետազոտությունների համար:

Ա.Յակոբսոնի գիտական բազմահարուստ ժառանգությունը երկնյուղ է՝ հնագիտություն և ճարտարապետություն: Առաջինը հիմնականում ընդգրկել է Սև ծովի հյուսիսային ափերը (Խերսոնես, Ղրիմի թերակղզի) և մասամբ՝ Ադրբեջան (Օրենկալա): Այդ թեմաներով նա հրատարակել է բազմաթիվ հոդվածներ, նաև «Միջնադարյան Խերսոնես» մենագրությունը (1959թ.): Դեռևս Խերսոնեսի պեղումներին մասնակցելիս 1946թ. հրատարակած մի հոդվածով, նա գուգահեռներ է հայտնաբերել միջնադարյան Խերսոնեսի և հայկական (Անի, Ամբերդ, Տաթև) բաղնիքների միջև: Նույն տարիներին նա կարողացել է ժամանակ տրամադրել ուսումնասիրելու Ղրիմի թերակղզու հայկական հուշարձանները, որի արդյունքները ամփոփել է 1959թ. հրատարակած «Հայ ճարտարապետությունը Ղրիմում» ծավալուն աշխատությամբ:

1929 և 1936թթ. Ա.Յակոբսոնը գալիս է Հայաստան, մասնակցում ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու գլխավորած հնագիտական արշավախմբի աշխատանքներին: Դրանցից ավելի տևականը երկրորդն էր, երբ արշավախումբը զբաղվեց Ամբերդ ամրոցի պեղումներով: Հայաստան աշխարհն իր հնագույն և միջնադարյան քաղաքակրթության բազմածավալ մշակույթով, ճարտարապետական հազարավոր հույակերտումներով այնպես հրապուրեց Ա. Յակոբսոնին, որ նա այնուհետև մշտապես կապված մնաց Հայաստանին, դարձավ նրա ճարտարապետության ու արվեստի նվիրյալ հետազոտողն ու մեկնաբանը: Կրկնակի այցելությունները Հայաստան (1946, 1947), իրենց անդրադարձն ունեցան: 1946թ. նա հրատարակում է մի ամփոփ հոդված Տեղերի վանքի մասին, իսկ հաջորդ տարին հանդես է գալիս Տաթևի վանքի ճարտարապետական համալիրին նվիրված ընդարձակ հոդվածով: Դրանցով նա ղնում է Հայաստանի վանական համալիրների ճարտարապետության ուսումնասիրության շարքի հիմքը: Հետզհետե լույս են տեսնում հոդվածներ Խորակերտի և Մշկավանքի (1951թ.), Հաղարծնի, Սաղմոսավանքի և Նոր Գետիկի (1952թ.), Գանձասարի վանքի (1960թ.) և Բյուրականի եկեղեցիների (1971թ.) մասին: Ցուցաբերելով բացառիկ խորաթափանցություն և ուշադիր օգտագործելով մատենագրական ու վիմագրական տվյալները,

հեղինակը վերոհիշյալ աշխատություններում ուրվագծում է վանական համալիրների առաջացման ու աստիճանական զարգացման պատկերը, նշում երևան եկած ոճական նոր առանձնահատկությունները, կատարում գեղարվեստական վերլուծություններ: Հայ ճարտարապետությանը նվիրված նրա առավել ծավալուն աշխատությունը 1950թ. լույս տեսած «Ակնարկ Հայաստանի 5-17-րդ դդ. հայ ճարտարապետության» մենագրությունն է: Ն. Տոկարսկու «Հին Հայաստանի ճարտարապետությունը» (1946թ.) գրքից հետո միջնադարյան հայ ճարտարապետության զարգացման ամբողջական պատմությունը շարադրելու փաստորեն երկրորդ, ընդհանուր առմամբ համարձակ փորձն էր: Թեև Ա.Յակոբսոնի այս մենագրությունը, ինչպես Ն.Տոկարսկու վերը նշված գիրքը (որը նա բարեփոխելուց հետո վերահրատարակեց 1961թ., գերծ չէր նույն կարգի թերություններից, սակայն դրանք անխուսափելի են, երբ առաջին փորձն է կատարվում, ճանապարհ հարթելով ավելի կատարյալին հասնելու համար:

Ա.Յակոբսոնի գիտական տեսադաշտում մշտապես գտնվել է տարբեր երկրների ճարտարապետությունների միջև գոյություն ունեցող ընդհանրությունների և դրանց հետազոտման պրոբլեմը, որին նվիրված է նրա հոդվածների շարքը: Դրանցից հիշատակելի են «Վաղմիջնադարյան բուլղարական ճարտարապետության հայկական գուգահեռները» (1968թ.), «Հայ-վրացական ճարտարապետության փոխհարաբերությունները» (1970, ֆրանսերեն), «Բալկանների, Արևելյան Եվրոպայի, Անդրկովկասի և Միջին Ասիայի միջնադարյան ճարտարապետության մի քանի օրինաչափությունների առանձնահատկությունները» (1972թ.), «Հայաստանի և Բյուզանդիայի վաղմիջնադարյան ճարտարապետության փոխհարաբերությունները» (1973թ.), «Հայաստան և Ասորիք ճարտարապետական համադրումներ» (1976թ.), «Կովկասյան Աղվանքի և Հայաստանի ճարտարապետության կապերը» (1977թ.), «Կովկաս և Բյուզանդիա» (1982թ.), «Հայկական միջնադարյան ճարտարապետության թեմաներով սելջուկյան արձագանքները» (1983թ.) և այլն: Նույն կարգի է Ա.Յակոբսոնի անդրադարձը Աղվանքի և Հայաստանի ճարտարապետական կապերի հարցում: Կիրառված համեմատական հետազոտության եղանակը

հեղինակին բերում է մի եզրակացության, ըստ որի «... բերված նյութերի վերլուծությունը տարակույս չի թողնում, որ Աղվանքի վաղմիջնադարյան ճարտարապետության կազմավորման հարցում առավելապես նշանակալից է եղել հայ ճարտարապետության դերը, հանգամանք, որն իր համոզիչ բացատրությունն է գտնում ոչ միայն երկու երկրների՝ ժամանակակից պատմիչների վկայած տնտեսական և քաղաքական սերտ կապերում, այլև հայ եկեղեցուց Աղվանքի եկեղեցու կախման մեջ»:

Գիտական գրականության մեջ առանձին դեպքերում առաջ են քաշված հայ-սելջուկյան ճարտարապետության առնչությունների փոխազդեցությունը մեկը մյուսի նկատմամբ վիճահարույց հարցերը: Ժամանակին դրանց անդրադարձել են Ն. Մառն ու Յ. Օրբելին, նշելով, որ Փոքր Ասիայում գտնվող սելջուկյան մի քանի հուշարձանների կառուցողներ եղել են հայ ճարտարապետներ (օրինակ՝ Կոնիայի մզկիթը (1271թ.) կառուցել է հայ ճարտարապետ Գալուստը, Սվազի (Սեբաստիայի) մեդրեսեն (կառուցված 1247թ. կամ վերակառուցման ենթարկված 1273-1274թթ.) կառուցել է հայ ճարտարապետ Թագավորը (որոնց անունները հիշատակված են նշված հուշարձանների արաբերեն արձանագրություններում) և այլն: Ա. Յակոբսոնը Փոքր Ասիայում կառուցված մի քանի կարևոր հուշարձանների օրինակներով՝ Էրզրումի, Ախլաթի, Ոստանի սելջուկյան դամբարանների ճարտարապետությունը որակում է որպես հայկական եկեղեցու գմբեթի թմբուկն ու վեղարը գետնին դրվածներ (այսինքն՝ անմիջական փոխառության օրինակներ): Այդ փաստերի հիման վրա նա գալիս է այն անհերքելի եզրակացությանը, ըստ որի՝ սելջուկյան համարած մոնումենտալ ճարտարապետության ձևերն ու բուն ոճը ըստ երևույթին մեծապես պարտական են հայ ճարտարապետությանը, դրա ստեղծագործողներին: Երկար ժամանակ վիճահարույց է եղել նաև բյուզանդական և կովկասյան (այդ թվում՝ հայկական) քրիստոնեական ճարտարապետության փոխառնչությունների հարցը: Հայտնի է, որ արևմտաեվրոպացի մի քանի պատմաբան արվեստագետներ՝ Շ. Դիլը, Հաուպտհայմերը, Նույնիսկ՝ Արմեն Խաչատրյանը (հավանաբար՝ իր ղեկավարի՝ Անդրե Գրաբարի թելադրանքով), հայ ճարտարապետությունը դիտել են որպես բյուզանդական, մասնավորապես՝ Կոստանդնուպոլսի դպրոցի ճարտարապետության մի ճյուղ, նրա գավառական տարբերակ:

Հայտնի է, որ այդ սխալ տեսակետի վճռական ժխտմամբ ժամանակին հանդես են եկել հայ ճարտարապետության գիտական պատմության հիմնադիրներ Թ. Թորամանյանը և Յոզ. Ստրժիգովսկին: Անդրադառնալով այդ հարցին, Ա. Յակոբսոնն իր «Հայաստանի և Բյուզանդիայի վաղմիջնադարյան ճարտարապետության առնչությունները» աշխատության մեջ ներառելով մի շարք նոր տվյալներ, եզրահանգում է. «Հայ միջնադարյան ճարտարապետության կազմավորման գործընթացը մի բարդ ուղի է, մշակութային սերտ կապեր են հաստատված եղել Հայաստանի և հարևան երկրների միջև: Չի կարելի ընդունել արևմտաեվրոպացի մի շարք հետազոտողների այն կարծիքը, թե հայ միջնադարյան ճարտարապետական մշակույթը ոչ այլ ինչ է, քան բյուզանդական մշակույթի գավառական դրսևորման արգասիք: Մինևույն կրոնի՝ քրիստոնեության հիման վրա առաջացած մի շարք ընդհանրությունները, հորինվածքային ձևերի նման գծերը բնավ չեն որոշում Հայաստանի և բյուզանդիայի ճարտարապետական արվեստի ընդհանուր դեմքը»: Հայ ճարտարապետությունն ունի շատ բարեկամներ: Հետազոտողների թիվն ավելացել է ի հաշիվ իտալացի, ֆրանսիացի, գերմանացի ու այլ ազգությունների պատկանող գիտնականների: Վերջին տասնամյակների ընթացքում զգալիորեն ավելացել է նրանց ջանքերով հրատարակվող՝ հայ ժողովրդի ճարտարապետական հարուստ ժառանգությանը նվիրված աշխատությունների թիվը, ստեղծվել է մի ստվար մատենաշար: Ցավոք, եղել են նաև հատուկենտ գիտնականներ, որոնք հանդես են եկել հայ ճարտարապետության զարգացման տարբեր փուլերում ստեղծված կարևորագույն հուշարձանների կառուցման ժամանակի քմահաճ վերանայմամբ կամ հայ ճարտարապետության նույնիսկ մի ամբողջ դպրոցի ազգային պատկանելությունը վերանայելու անհիմն միտումով:

Ա. Յակոբսոնը այդ առթիվ հրատարակած իր գրախոսություններում իրավացիորեն առարկում է. «բայց չէ՛ որ հաջորդական այս զարգացումը խախտել են ոչ թե հայ ճարտարապետության պատմաբանները, այլ արաբ նվաճողները, որոնք սկսած 7-րդ դարի կեսերից, Հայաստանի ծաղկուն նահանգները կրակի ու թրի մատնելով, երկրի զարգացումը երկար ժամանակով ընդհատեցին: Հաջորդականության այդ ընդմիջումը

եղավ ստիպողական, ճարահատյալ>>:

Հայտնի է, որ Ա. Յակոբսոնն իր հետազոտությունների ոլորտում ընդգրկել է հայ արվեստի այնպիսի զուտ ազգային բնագավառ, ինչպիսիք խաչքարերն են: Դրանց են նվիրված սկզբում նրա ամփոփ հոդվածը՝ լույս տեսած Պատմաբանասիրական հանդեսում 1978թ. և մի ծավալուն մենագրություն (Եր., 1986թ.): Հայտնի է նաև, որ հայ ճարտարապետության այդ նվիրյալ հետազոտողի տեսադաշտում են գտնվել նաև պատմական Արցախի հուշարձանները, մասնավորապես՝ հայ ճարտարապետության գլուխգործոցներից մեկը՝ Գանձասարի վանքը, ուր այցելել է երեք անգամ: Դրան նվիրված Ա. Յակոբսոնի «Հայ միջնադարյան ճարտարապետության պատմությունից (Գանձասարի վանք, XIII)» հոդվածը, որը լույս է տեսել երկու անգամ՝ 1960 և 1977թթ.:

Հայ ճարտարապետության և արվեստի գնահատման ուղղությամբ ունեցողություններ եղան, այս անգամ արդեն Ադրբեջանի վայ գիտնականների կողմից: Ռ.Բ.Գեյուշևը ջանում էր «ապացուցել» անապացուցելին՝ Գանձասարի վանքը համարելով ոչ թե հայկական, այլ աղվանական: Իսկ Դ.Ա. և Մ.Դ. Ախունդովները հայկական խաչքարերի ծագումը նույնպես աղվանական համարեցին: Ինչ խոսք, որ դրանց հեղինակների միտումնավորությունն արժանացավ վճռական քննադատության: Հայ ժողովրդի պատմության և նյութական մշակույթի ու արվեստի պատմության մասնագետները (Բ. Ուլուբաբյանը, Մ. Հասրաթյանը, տողերիս հեղինակը և ուրիշներ) գրքերով ու հոդվածներով հանդես եկան կեղծարարների դեմ: Հայերեն կրկնակի (1980, երկրորդ անգամ ավելի ծավալուն՝ 1985թ.) և ռուսերեն (1988թ.) լեզուներով լույս տեսավ Շ.Մկրտչյանի «Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները» գիտահանրամատչելի մենագրությունը: Մեծապես օգտակար եղավ վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանի Լեռնային Ղարաբաղում ինամքով հավաքված վիմական արձանագրությունների հրատարակումը:

Անմասն չմնաց նաև հայ արվեստի և ճարտարապետության պատմության լավատեղյակ Ա. Յակոբսոնը: Վկայակոչելով պատմամատենագրական հավաստի աղբյուրներ, նա նախ հիշեցնում է, որ պատմական Աղվանքի, որպես պետական կազմավորման, գոյությունը դադարում է 7-րդ դարում, երբ

արաբները ներխուժում են Անդրկովկաս: Վաղ միջնադարում (5-7-րդ դդ.) աղվանական եկեղեցին կապակցության մեջ էր հայկականի հետ և արարողությունները կատարվում էին հայերեն:

Ռ.Գեյուշևն ու Ախունդովները անհիմն կերպով Գանձասարի տաճարը հայտարարում են աղվանական, առանց հաշվի առնելու դրա մասին եղած պատմամատենագրական ու վիմագրական հավաստի տվյալները, նաև հատակագծային, ծավալատարածական հորինվածքներն ու ճարտարապետագեղարվեստական տիպիկ հայկական հատկանիշները: Ըստ տողերիս հեղինակի կատարած հետազոտությունների, տաճարի արտաքին չափերն ու հատակագծային հորինվածքը ճշտությամբ կրկնում են Յաղպատի վանքի Ս.Նշան գլխավոր եկեղեցու նույնպիսի հատկանիշները: Դրա պատճառները բացահայտված են «Յաստաբուն կաղնու ճյուղերից մեկը» տողերիս հեղինակի աշխատության մեջ:

Ա.Յակոբսոնն ավելորդ է համարում անդրադառնալ Գանձասարի տաճարի ազգային պատկանելության հարցին, քանի որ հիմնավոր կերպով դա արդեն կատարել է Գանձասարի վանքին նվիրված վերը նշված իր աշխատությունում: Խաչենի գավառի իշխան Յասան-Ջալալի 1216-1238 թթ. կառուցած վանական համալիրը ի սկզբանե հայկական է եղել, մինչև 19-րդ դարը եղել է Արցախ աշխարհի հայության հոգևոր ու ազգային-ազատագրական պայքարի կազմակերպման նշանավոր կենտրոնը: Ա.Յակոբսոնի նպատակն է եղել ցույց տալ տաճարի քանդակների իմաստային մեկնաբանման կատարյալ անհեթեթությունները: Յանգամանորեն ու խորահմուտ իմացությամբ նա քննարկում է տաճարի թմբուկում տեղ գտած բարձրաքանդակների ու հարդարանքի պատկերագրական բովանդակությունը, պատերին ագուցված խաչքարերի զարդարվեստը, վկայակոչում է Յայաստանի այլ հուշարձաններում (Նորավանք, Գեղարդավանք և այլն) գուգահեռները, լիովին հերքում է Ախունդովների առաջ քաշած միտումնավոր դրույթները:

«Ախունդովների ելույթը, վն նշում է Ա.Յակոբսոնը, վն լի է բազմազան հերյուրանքներով, միհրական մշուշը պատում է ավետարանիչների՝ քրիստոնեական պատկերագրության մեջ սովորական դարձած սիմվոլները, որոնք հեղինակները, չգիտես ինչու, մեկնաբանում են որպես «միհրական-քրիստոնեական

պատկերացումների սինթեզ»։ Գանձասարի վանքի բարձրաքանդակներին միանգամայն կամայականորեն միհրական իմաստ է տրված։ Նորավանքի XIVդ. խաչքարերը (որոնք նույնքան կամայականորեն կորցրել են իրենց հայկական անվանումը և կոչվում են խաչդաշներ), գարդանախշերից ելնելով, մեկնաբանվում են որպես ադրբեջանական արվեստի հուշարձաններ, թեև խաչքարերի բուսական հարդարանքը (երկրաչափականի հետ զուգակցված) բնորոշ է հենց հայկական արվեստին, իսկ ադրբեջանական գարդանախշը, ընդհուպ մինչև XV դարը, եղել է բացառապես երկրաչափական։ Ախունդովների ձգտումը ծայրահեղորեն միտումնավոր է և միտված է ապակողմնորոշելու ընթերցողներին», վն եզրակացնում է Ա. Յակոբսոնը։

Այսպիսիք են հայ ճարտարապետության նվիրյալ բարեկամ Ա. Յակոբսոնի գիտական կենսագրությունը, հայ ճարտարապետության պատմության հարցերին նվիրված նրա ծանրակշիռ գիտական ժառանգությունը։ Ցավոք, առաջացած հիվանդության պատճառով նա այլևս հնարավորություն չունեցավ այցելելու Յայաստան, սակայն մշտապես, մինչև իր կյանքի ավարտը, (1984թ. օգոստոսի 7) մնաց հայ ժողովրդի ու նրա մշակույթի անդավաճան բարեկամը։ Ի գնահատումն հայ ճարտարապետության և արվեստի ուսումնասիրման բնագավառում ներդրած գիտական ավանդի՝ Ա. Յակոբսոնը ծննդյան 75-ամյակի առթիվ (1981թ.) պարգևատրվեց Յայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատվոգրով։

Պ. ատմա Բանասիրական Յանդես 1983, # 3 (149), էջ 111-116